

NÉMETORSZÁG ÉS AUSZTRIA. NEMZETTÉVÁLÁS ÉS ÁLLAMALAKULÁS KÖZÉP-EURÓPÁBAN A 19. SZÁZADBAN

A cím a történettudomány egyik visszatérő témájára utal, amely mindig erősen politikai töltésű volt. A téma historiográfiai vizsgálatának felújítása napjainkban elősegítené az Európa-házzal kapcsolatos vitákat és ezzel összefüggésben Németország helyzetének történeti megalapozását. A kérdés a következő: hogyan definiálhatjuk a német nemzet fogalmát? Miként formálták át a közép-európai államalakulatok a német nemzetet?

Itt magától értetődően csupán arról lehet szó, hogy olyan szempontrendszert kell kidolgozni, amely ezt a témát a mai történettudomány kérdésfeltevéseivel, módszereivel és teóriáival úgy tárgyalhatná, hogy nagyapáink és dédapáink politikai és világnézeti csatározásait ne vívjuk meg még egyszer. Ezt elkerülni nyilvánvalóan nagyon nehéz, mert a közös német—osztrák múlt nem 1866 és 1871 között végződött, hanem az I. világháború után mint aktuális követelés újjáéledt. 1938 ezért sokak számára elsősorban mindannak megvalósítását jelentette, ami a 19. században nem sikerült.

Az a tény, hogy a közös nemzeti út így végződött, napjainkig megterheli a német—osztrák történelemről való gondolkodást. A téma mindmáig tartó politikai érzékenységet bizonyítják azok az indulatos viták, amelyeket a tervezett Német történelem Ausztriában elnevezésű berlini múzeum váltott ki, és amelyek most is tartanak.¹ Bár a múzeum az NSZK-ban is erősen vitatott, de más belpolitikai okokból. A Szövetségi Köztársaság nyilvánosságában más kép él a közös múltról, nem úgy emlékeznek erre az időszakra, mint a mai állam nemzeti identitása elleni merényletre, miként Ausztriában.

Az NDK-ban lezajlott legújabb változás ugyan heves nyilvános vitákat váltott ki a német nemzetről, ezekbe a jövőt illető nemzeti reménykedésekbe azonban Ausztriát senki nem vonta be. Amennyiben a német nemzet ideájától ma még bármilyen politikai formáló erő származik, ennek az eszményképnek a gyökerei csak 1871-ig nyúlnak vissza. Az a kisémet nemzet, amely akkor mint állam létrejött, úgy tűnik, hogy pusztulása ellenére is győzedelmeskedik. Ez érvényes a mai történettudomány legnagyobb részére, amely a 19. századdal foglalkozik. Elég egy pillantás a nagy összefoglaló munkákra, amelyekben a szakma mérleget készít a kutatások eredményeiről és a nyilvánosságra hatni akar. Az NDK és az NSZK történészei figyelemre méltóan megegyeznek abban, hogy a nemzeti állam, amely 1866-tól kezdett kialakulni, határozza meg azt a perspektívát, amelyben a 19. század fejlődését betetőzni látják. Két példát említünk erre: az a 12 kötetre tervezett összefoglaló munka, amely az NDK történettudomány német történeti képét reprezentálja, az 1866-os háborút centrális változásként ábrázolja, mégpedig olyan történésként, amelynek már előzményei voltak. „Minthogy az 1848—49-es forradalom veresége Németország nemzeti egyesítése nagynémet vagy kisémet megoldásának kérdésében máris előzetes döntést jelentett, ettől kezdve a németek a Habsburg Monarchiában a nemzeti különfejlődés végleges útját választották, amely egy önálló kapitalista osztrák nemzet kifejlődéséhez vezetett.”² Ausztria Németországról való leválásának mélyebb okait a szerzők Poroszország gazdasági fölényében látják, amellyel Ausztria semmit sem tudott szembeállítani.

Egészen hasonlóképpen ítéli meg a kérdést szövetségi köztársasági oldalról Thomas Nipperdey „Német történelem 1800—1866” című, bestsellerré vált könyvében. 1866 „egy modern államszervezet modern hadseregének győzelme volt egy idejétmúlt állam idejétmúlt hadserege felett”.³ Alternatívák állítólag nem voltak. „Poszt nacionális ábrándnak vélhetjük, hogy a németek nemzeti-demokratikus akaratát egy föderalisztikus Közép-Európa megnyugtathatta és kielégíthette volna”.⁴

Mindkét álláspont — azaz egy német-német egyetértés — jellemző a mai NDK, ill. szövetségi köztársasági történettudományra. Ez a konszenzus kiterjed arra is, hogy a régi birodalom felbomlásától, mindenekelőtt az 1848—49-es forradalomtól eltelt évtizedek bizonyos tekintetben az 1866-os és 1870-es döntések előzményei. Sőt itt beszélhetünk a történészek egyfajta, össznémet—osztrák szövetségéről. A német történészek ábrázolásában ugyanis Ausztria szerepe az évtizedek német történelmében csupán peremjelenség, amelynek nem érdemes sok figyelmet szentelni. Így van Nipperdey-nél és még fokozottabban Hans-Ulrich Wehler társadalomtörténetében, hogy az utóbbi évek egy másik jelentős összefoglaló munkáját említsük.⁵ Az osztrák kollégák munkáiban mindez fordítva van. Az az olvasó, aki tudását csupán a „Habsburg Monarchia 1848—1918” című nagy munkából meríti, aligha gondolhatja, hogy ez a Monarchia 1866-ig a német történelem centrális része volt.

Mindkét nézőpontot helytelennek tartom: a kisémetet és a Habsburgot egyaránt, mivel mindkettő marginalizálja Ausztria szerepét a 19. századi német történelemben. De mindenekelőtt marginalizálják az akkori lehetőségeket egy föderalista Közép-Európa létrehozására, amely a nemzetállami vágyakat más módon elégíthette volna ki, mint ahogy akár egy egységes kisémet nemzeti állam, akár egy soknemzetiségű Habsburg Monarchia. Közép-Európa föderalista és ugyanakkor nemzeti rendjének ilyen kombinációjára nyilvánvalóan nem volt mód. Ami az 1866—71-re való szelektív visszapillantásnál veszendőbe ment, megvan a korán elhunyt Heinrich Lutz „Habsburgok és poroszok között. Németország 1815—1866”⁶ című utolsó könyvében — ez a munka kivételt jelent a német történelem újabb ábrázolásai között.⁷

Ezen erősen leegyszerűsített áttekintés után, arról a historiográfiai történeti képről, amely a két német államban és Ausztriában a német Közép-Európában lezajlott nemzeti fejlődésről uralkodik, azt kívánom felvázolni, milyen kutatási programot tartok megfelelőnek arra, hogy Németország és Ausztria 19. századi fejlődésének kérdését újragondolhassuk anélkül, hogy a történelmet előre meghatározott célkitűzések szerint írtuk volna meg. Ezzel kapcsolódunk James Sheehan egy igen ösztönző tanulmányához, amelyet a német és európai történelem amerikai ismerője 1981-ben publikált.⁸ Sheehan határozottan síkraszáll a centralista perspektívától való elfordulás mellett. Szerinte nem a nemzet, akárhogy is definiálják, a német történelemben a megfelelő fókusz, hanem a lokális és regionális életrendek sokfélesége. Csak ha tudnánk például, hogy az iskolázottság, az ökonomiai fejlődés, a katonai szolgálat vagy a politikai intézmények hogyan hatottak az ember életviszonyaira, hogyan formálták át, változtatták meg tapasztalatait és magatartásmódját, ismerhetnénk fel, hogy mi is a német történelem, és milyen szerepet játszott benne a nemzet. El a centrumtól, hangzik tehát Sheehan felhívása. Különben a centralista szemlélet elfedné a történelem sokféleségét és talán éppen attól fosztaná meg, ami az ember életében fontos volt.

Sheehan ezen védőbeszéde a nemzetközi történettudománynak abba a trendjébe illeszkedik, amelyet durván úgy írhatunk körül: a struktúratörténettől a tapasztalati történelemig. Én nyílt vagyok ezzel az irányzattal szemben és támogatom is, de nem gondolom

azt, hogy az ily módon készült nagyszámú lokális tanulmány magától egy új összképpé állna össze. A Németország és Ausztria a 19. sz.-ban témára vonatkozóan a különböző talajon végbemenő gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődési folyamatokat a különböző szinteken (centrális, regionális és lokális) analitikusan kell összegyűjteni, hogy felismerhető legyen, hol és hogyan alakultak ki újszerű nemzeti cselekvési és tapasztalati területek és mely területeket nem foglalták magukba. A kérdés tehát a nemzeti fejlődési folyamat és annak határai. Hol és miért nem vezettek nemzeti államok keletkezéséhez?

Fontos kísérletre vállalkozott ebben az irányban Peter Katzenstein⁹ amerikai történész, aki az elsősorban Karl W. Deutsch a nemzettéválásról kidolgozott társadalomtudományi elméletét alkalmazza a német–osztrák történelemre. Ez az elmélet az én áttekintésem alapja is anélkül, hogy részletesebben kifejteném.¹⁰ Az 1815 és 1848 közötti időszakot Katzenstein arisztokratikus mintának nevezi az Ausztria és a Német Szövetség Ausztrián kívüli része közötti kapcsolatokban. Az „arisztokratikus minta” számára a következőt jelenti: együttműködés a vezető elit szintjén azzal a céllal, hogy a liberális és nemzeti törekvéseket elfojtsák, egyébként izoláció — állapítja meg — Ausztria és Németország között.

Ezzel Katzenstein valószínűleg találóan írta le a fejlődés alapsémáját, de tanulmánya súlyos hiányossága, hogy Ausztriát és Németországot különálló egységeknek tekinti és mint tömböket állítja szembe egymással. Ezzel kirekeszti a következő két legfontosabb kérdést:

1. Anyira előrehaladott volt-e akkor már a nemzettéválás, hogy a Német Szövetség nem osztrák államait Németország név alatt összefoglalhatjuk és Ausztriától elhatárolhatjuk?

2. Mit neveznek ebben az esetben Ausztriának ebben az időszakban? Katzenstein Ausztriát úgy definiálja, mint a Habsburg Birodalom nem magyar részeit. Ez egy politikai-jogi definíció, amely semmi esetre sem elegendő, hogy a nemzettéválási folyamat hatótávolságát és határait megválaszolja. Katzenstein álláspontja felől nincs is abban a helyzetben, hogy a nemzettéválás folyamatát Közép-Európában társadalomtörténeti szempontból vizsgálja, mert eleve feltételezi, hogy Ausztria és a Német Szövetség más államai már 1815-től két nemzeti egységet alkotnak, legalábbis két nagy tömböt, amelyeket mint egységeket lehet felfogni és szembeállítani.

Ha ezt az alapvető előzetes döntést el akarjuk kerülni, és el is kell kerülni, nehogy az eredményt előzetesen befolyásoljuk, akkor ez a gyakorlatban a következőket jelenti: a német történelmet, mint nemzeti történelmet, legalábbis 1866-ig csak egy széles közép-európai perspektívából lehet megírni. Mert egy nagyobb része annak, amit a kortársak akkoriban Németországnak tartottak, egyúttal ugyanis a soknemzetiségű Habsburg Monarchiához tartozott. Éppen ezért, aki a német államokban a nemzettéválást akarja vizsgálni, mindig számításba kell hogy vegye a Habsburg Monarchiában lezajló nemzettéválási folyamatot is. Ez az előfeltétele annak, hogy felismerhessük, az 1866-os katonai vereség, amely bár súlyos, de semmi esetre sem megsemmisítő volt, miért vezetett ahhoz, hogy Ausztria hirtelen kivonuljon Németországból, noha minden nagy német állam katonailag az ő oldalán állt, nem a poroszokén, és bár az európai nagyhatalmak diplomáciája is idővel Ausztria mellett avatkozott volna be.¹¹

A Habsburg államvezetés hirtelen elhatározása, hogy egyetlen, a poroszok ellen elvesztett csata után visszavonuljon Németországból, meggátolt minden lehetőséget a katonai vereség politikai kárainak korlátozására. A Habsburgok ezen magatartását a történeti irodalomban rendszerint teljesen magától értetődőnek ábrázolják, úgyhogy erre

nem érdemes több szót vesztegetni. Poroszország győzött és Ausztria eltűnt Németországból — holott idáig mindent megtett, hogy pozícióját a Német Szövetségben Poroszországgal szemben megtartsa. Ezt a teljesen előkészítetlen változást az osztrák Németország-politikában én egyáltalán nem találom magától értetődőnek. Ezt a hirtelen készséget a Németországból való kiválásra, társadalomtörténetileg csak akkor tudjuk megmagyarázni, ha sikerül kimutatni, hogy a nemzettévalási folyamat a Német Szövetségben és a Habsburg Monarchiában milyen mértékben készítette ezt elő. Hiszen ezek a folyamatok mind azonos irányba haladtak: mégpedig a Habsburg Monarchia felbomlásának irányába a nemzetiségek államalkotása révén. A német, valamint az olasz nemzetállam keletkezése csak az első lépés volt ezen az úton. Hogy miért ezeket a lépéseket tették meg elsőként, és a maradék Habsburg rész miért állt fenn tovább — nem tartom értelmetlen kérdésnek. Ha ezeket a kérdéseket társadalomtörténetileg akarjuk megválaszolni, a nemzettévalás folyamatát a Habsburg Birodalom, a Német Szövetség és az olasz államok háromszögében kölcsönhatásukban kell elemezni.

Ezzel egy kutatási terv körvonalazódik, amelyet itt természetesen még csak jelezni is alig tudunk. Ehhez hiányoznak a szükséges előmunkálatok. Nem akartam viszont lemondani arról, hogy legalább utaljak arra, milyen európai keretbe illeszkedik az a német—osztrák nemzettévalási folyamat, amelyet a következőkben felvázolok. Először a 19. század első felére utalok, egészen az 1848-as forradalmi hullám végéig, azután a kisnémet nemzetállam kialakulásáig, majd az osztrák—magyar kiegyezésig tartó fejlődés következik a második lépésben. A fejlődést mindig három területen kísérem figyelemmel: a politika, a gazdaság és a társadalmi-kulturális szint szférájában.

Mindenekelőtt a politika területét vegyük szemügyre. A német államok a bécsi kongresszuson való újjáalakulástól az 1848-as márciusi forradalom kitöréséig intézményesen semmivel sem járultak hozzá a nemzettévaláshoz. Ellenkezőleg, a Német Szövetséget olyan szervezetté tették, amely teljesen a stagnálásra, az 1815-ben létrehozottak fenntartására törekedett. Kifelé az európai politikában ez azt jelentette: a Német Szövetség békemegőrzőként működött. Belülről a fennálló őrzője, a reformtörekvésektől óvó szervezet volt. Ezért nem lehetett sohasem a Német Szövetség a nemzeti remények eszköze.¹² Mindemellett a német államok, amelyek a Német Szövetséget a liberális és nemzeti törekvésekkel szemben védőbástyaként használták, akaratlanul is hozzájárultak a politikai nemzettévaláshoz. Mert a reformok, amelyeket a német államok egy része a napóleoni uralom nyomása alatt vezetett be, elsősorban az állami önfenntartást vagy az újonnan megszerzett területek konszolidációját szolgálták. Mégis ezek a reformok megindították a társadalom mobilizációját és minden állami repressziós törekvés ellenére sem voltak többé már megakadályozhatók, s a német Vormärz időszakában a nemzettévalás centrális részei lettek, sőt azt éppenséggel elősegítették.¹³

Mint fő tendenciát felismerhetjük: minél erősebben hatott a napóleoni korszak kihívása a német államokra, annál erősebb az államok reformra való készsége és annál jobbabb a nemzettévalási folyamat előfeltételei. Hadd illusztráljam két példával ezt.

A porosz reformokhoz hozzátartozott, ellentétben a legtöbb más német állammal, hogy bevezették a korlátozás nélküli iparűzési és letelepülési szabadságot.¹⁴ Ez a céhek és a községek akaratával szemben bevezetett állami kényszermodernizálási művelet volt, amely fontos hozzájárulást jelentett a nemzettévaláshoz, mivel az iparűzési és letelepülési szabadság kiszakította régi kötöttségeikből az érintett embereket és egy nagyobb egységre utalta őket — ebben az esetben gazdaságilag a terjeszkedő piacra, szociálisan pedig a porosz államra. A szociális gondoskodás inséges időben többé már nem az anya-

község, azaz rendszerint a születési hely feladata volt, mint korábban, hanem a lakóhelyé, ahová az egyén letelepült.¹⁵ Másképpen fogalmazva: ez az állami reformaktus sok ember életkörülményeit összeilálta és cselekvési terét kitágította. A reformok által ugyanis minden egyes ember jogot szerzett a céhek engedélye nélküli iparűzésre, valamint arra, hogy lakóhelyét szabadon válassza meg, és anyaközsége hozzájárulása nélkül házasodhasson.¹⁶ Az emberek mobilisabbak lettek azáltal, hogy az állami reformok arra kényszerítették őket, hogy a régi határokat és lokális kötöttségeket túllépjék. Ezek a reformok ezzel a társadalmi nemzettévalás minden egyes formájának alapvető előfeltételét teremtették meg: kitágították az emberek gondolkodási horizontját és cselekvési terét.

Második példaként nézzük a kora parlamentáris intézményeket! A délnémet államok hozták ezeket létre, hogy újonnan megszerzett területeiket a régi állammal egységbe olvassák össze és egyúttal az állami pénzügyeket biztos alapokra helyezték. Mindkét cél megvalósult. Amit azonban az állami reformerek nem láttak előre: az új parlamentek korlátozott együttműködési lehetőségük, ill. részben rendi összetételük ellenére összállami reprezentatív szervezetekké váltak, amelyek a politikai nyilvánosság centrumaivá nőttek fel, és végül a negyvenes években mind határozottabban az egyes államok határai fölé emelkedtek. Az egyes állami Landtagok tehát olyan intézményekké fejlődtek, ezekben olyan politikai elit iskolázódott, amely végül már egy német nemzeti államot követelt.¹⁷

Azt, hogy ez a fejlődés individuálisan miként zajlott le, példaképpen figyelemmel kísérhetjük az ősi sváb családból származó Ludwig Uhlandnál. Úgy lépett fel kezdetben, mint a „régí jó jog” határozott védelmezője, amelynek vissza kellett volna állítani a rendi viszonyokat. A bürokratikus központi állam ellenfeléből csakhamar liberális lett, aki elutasította az állam fennhatóságát, olyannyira, hogy — mivel Württemberg állam a reformokat megtagadta — a harmincas évektől egy német nemzeti állam létrehozásának híve lett. Ez a politikai út, az ősi jog védőjétől a liberálisig, vezette Uhlandot 1848-ban restben és lélekben Altvürttembergből Németország politikai központjába, a frankfurti Pál-templomba, ahol Uhland egy nagy német nemzeti állam mellett tett hitet — pályafutása tehát annak mintapéldája, hogy miként elte meg az egyes ember a nemzettevalás folyamatát.¹⁸

Hasonló folyamatok zajlottak le sok ember, de semmi esetre sem mindenki életében, mert nem mindenki számára voltak adottak azok a társadalmi és politikai előfeltételek, amelyek egy ilyen átalakuláshoz szükségesek. Uhland egy olyan államban élt, ahol eleven ősi rendi tradíciók voltak — nyilvánvalóan jó előfeltételek egy olyan politikai nyilvánosság keletkezéséhez, amelyben a nemzeti célképzetek kifejlődhettek. Mindenekelőtt Uhland egy olyan államban élt, amely alkotmányt és Landtagot hozott létre, hogy azokat a területeket, amelyeket a régi birodalom csődtömegéből megszerzett egy egységes államba integrálhassa és a népeséget korlátozott reformok és részveteli lehetőségek révén württembergi állami öntudatra nevelje. Ezzel is kiszélesítette az állam az ember horizontját — ez további fontos lépést jelentett a nemzettévalás útján.

Nem minden állam járta be ezt az utat, mert nem mindegyik látta ezt szükségesnek. A legerősebben azok az államok reformáltak, amelyek a napóleoni uralom alatt alakultak át vagy exisztenciájukban veszélyeztetettek voltak. Ez kötötte össze például a délnémet államokat Poroszországgal és határolta el őket Ausztriától. Ausztria a 19. század elején a reformmozgalmakon kívül állt, és elmentek mellette az 1830-as júliusi forradalom kiváltotta forradalmi hullámok is.¹⁹ Ez a stabilitás különböztette meg Ausztriát a Német

Szövetség legtöbb más államától. Hangsúlyozzuk: az Ausztrián kívüli Németország legnagyobb részét az állami reformra való kényszer taszította bele a német nemzettévalás folyamatába, ellentétben Ausztriával, amely a stabilitás és a reform elutasításának politikáját megengedhette magának.²⁰ Ez a siker már az 1848–49-es forradalomban, majd igazán a következő két évtizedben változott Ausztria nemzetpolitikai gyengeségévé. A liberális és nacionalista reformerők elhárításának sikeres politikája ugyanis akaratlanul is aláasta Ausztria pozícióját Németországban, mihelyt az nemzetpolitikai szempontból mozgásba lendült.

Eddig a nemzettévalási folyamatokat magas állami szinten vázoltuk: a reformok, amelyeket az állami vezetés vitt keresztül vagy engedélyezett, a parlamentek, amelyekben egy szűk társadalmi elit vett aktívan részt. A gazdaságpolitikai reformok is, ahogy például a lépésről-lépésre kiszélesített Zollverein is a nemzettévalás magas szintjéhez tartoztak. De ezek a fejlődési folyamatok jóval lejjebb hatoltak a társadalomba, és mindeközben, ahol eddig már kutatási eredmények vannak, hasonló általános tendenciák mutatkoznak, mint a felső szférában. Ausztriára ez a fejlődési folyamat alig vagy egyáltalán nem terjedt ki. Ausztria birtokában volt annak az erőnek, amely a Német Szövetség területén lezajló nemzettévalási folyamat dinamikáját a saját határánál sikerrel állítja meg és ezzel egy előre nem látott dialektikában saját nemzetpolitikai pozícióját gyengíti. Gyengülés a reform és mozgalom elleni eredményes védekezés által.

Példa erre: a negyvenes években a Német Szövetségben három tömegmozgalom jött létre, egyenként megközelítőleg 100 ezer taggal: a tornaegyletek, a dalegyletek és a szabad vallási közösségek. Ezek a mozgalmak fontos szervezetek voltak a nemzettévalás folyamatában, amely a népesség minden eddiginél szélesebb rétegeit fogta át és mobilizálta. Ezek nemzeti mozgalmak voltak. Részint programszerűen követelték a nemzetállamot — ez vonatkozik a tornászokra és dalosokra —, és ami még lényegesebb: nemzeti kapcsolatokat létesítettek, mert szervezeti hálózataikat az egyes államok határain túl is kiterjesztették. Kapcsolatokat hoztak létre egymás között, tapasztalatokat és szervezeti szabályokat cseréltek, ünnepeken, valamint nagy és kis gyűléseken találkoztak. Hatásukban és öntudatukban tehát már megelőzték a nemzeti államot. Hatókörzetük azonban a 19. század első felében Ausztria határánál végződött. Ez a három tömegmozgalom nem mondott le nemzetpolitikailag Ausztriáról, de Ausztria védekező politikája elég erős volt, hogy ezeket a mozgalmakat Ausztriából kizárja. Ez olyan siker volt, amely Ausztriát nemzetpolitikailag gyengítette, így önmagát zárta ki a nemzettévalás és nemzeti mozgalom ezen fontos szférájából.

Maradjunk még egy pillanatra a három tömegmozgalomnál. Ezek az egész társadalmat átfogó mozgalmak voltak, bár szóvivőik a művelt polgárságból származtak, tagságuk túlnyomó része azonban kispolgári körből került ki és a polgárság alatti társadalmi rétegekig hatolt. A szabad vallási egyesületek nagy számban vonzották magukhoz még a nőket is. Sylvia Paletschek²¹ kimutatta, hogy a korai német nőmozgalom ezeken a szervezeteken belül keletkezett. Ez is fontos hozzájárulást jelentett a polgári-társadalmi nemzettévaláshoz, s hatása úgyszintén nem terjedt ki Ausztriára.

Az említett három tömegmozgalomnál nemcsak a nemzettévalás fejlődése, hanem annak határai is felismerhetők. Ezen nemcsak Ausztria politikai önkizárása értendő. Egy további határ húzódott a város és vidék között. Mindhárom tömegmozgalom ugyanis elsősorban városi jellegű volt. Bár megkísérelték a vidék bevonását is, de ez csak igen korlátozott mértékben sikerült. Ez a határvonal vidék és város között ismét a nemzettévalási folyamat központi alapfeltételére utal: ez a folyamat egy olyan kommunikációval kapcsol-

latos, amely túlmutatott a kis, zárt élettereken és ezért először volt képes arra, hogy a nemzetet mint új, jövőbe mutató ideálképet fogják fel.

A kommunikációs terek ilyen típusú kiszélesedése társadalmi rétegenként alakult ki. A műveltek hajtották végre a legkorábban. Ezért kezdődött a nemzeti mozgalom úgy, mint kulturális elitek mozgalma. A 19. század első felében azonban további szélesebb társadalmi rétegekre terjedt ki a városban, ellenben a vidéki népességre alig, legalábbis a német államokban nem. Az 1848–49-es forradalom éveiben megint megmutatkozott, hogy politikai jelentősége van a város és vidék közötti határvonalnak a nemzettévalási folyamatban, de az is bebizonyosodott, hogy ez a határ átjárhatóvá kezdett válni.

Csupán a nemzettévalás és annak határai aspektusából kell tehát a forradalmi eseményeket röviden áttekinteni. Az 1848–49-es forradalom ebből a látószögből mint egy nagyszabású kísérlet tanulmányozható, amely megmutathatja nekünk, hogy a német nemzettévalás mennyire volt előrehaladott politikailag, társadalmilag és kulturálisan, valamint mennyire vett részt benne Ausztria, ill. mennyire nem.

A mi kérdésfeltevésünk szerint 1848–49-ben két nagy forradalomtípus különböztethető meg: az intézményesített forradalom és a spontán forradalom. Mindkettő lényegesen különbözik célperspektíváiban, akcióformáiban és cselekvési terében.²²

Az intézményesített forradalom jellemzői: a politika szervezeteken keresztül való gyakorlása, részvétel politikai egyesületekben, sokféle érdekcsoportban, petíciókban; olyan politika, amely képes volt össznemzeti célokat kidolgozni és mindenekelőtt az újságok révén nemzeti, azaz többé már nem lokális vagy egy-egy államra korlátozott nyilvánosságot formálni, és — ez igen lényeges — egy olyan politika, amely céljait a parlamenten keresztül akarta megvalósítani, parlamenti többségi határozatokkal, amelyek mindenkire egyaránt érvényesek kellett, hogy legyenek. A forradalmat tehát lehetőleg gyorsan legális útra kellett terelni, azaz a legalizációt intézményesítés által megvalósítani.

Az intézményesített forradalomnak ez a formája a konkrét céloknak egy széles spektrumát mutatja, és a kialakult csoportok és pártok részben hevesen küzdöttek egymás ellen. De akcióformáik és cselekvési terük tekintetében egy tömböt alkottak, amely élesen elkülönült a spontán forradalomtól. A spontán forradalom időtartama korlátozott, nem vagy alig szervezett, gyakran alkalmazta az erőszakot vagy az erőszak fenyegetését mint a kollektív tárgyalások eszközt, és mindenekelőtt perspektívájában lokális volt vagy a legjobb esetben egy állam területére korlátozódott. A nemzet és a nemzetállam nem tartoztak céljaihoz, mert a spontán forradalom nem absztrakt alkotmányos normákban gondolkodott, nem nemzeti összefüggésekben, hanem konkrét helyi követelésekben, amelyeket rövid idő alatt kellett megvalósítani.

1848–49-ben nagyszámú ilyen spontán, lokálisan korlátozott megmozdulás volt. Ezek sorába tartoznak például az 1848. márciusi és áprilisi parasztlázongások is. Megvolt a saját racionalitásuk, amely a szervezett és intézményesített forradalom racionalitásával nem volt összhangban, de valószínűleg nem kevésbé hatékony volt.²³ Az jellemzi tehát azt a gyors fejlődést, amelyet a nemzettévalás folyamata a forradalmi években megtett, mégpedig oly mértékben, hogy a spontán forradalom már az első év folyamán erősen visszaszorult a szervezett forradalom javára. Így például 1849-ben az egyesületek száma vidéken és a kis, vidéki városokban drámaian megnőtt — ez a gyors ütemben előrehaladó politikai nemzettévalás szimptomája. Az egyesületek révén találtak ugyanis kapcsolatot a vidék lakói a forradalmi mozgalommal, annak speciális akcióformáival és céljaival.

Természetesen a vidéki lakosságnak ez a készsége, hogy a nemzetet mint cselekvési teret saját céljaira elfogadja, nem egyik napról a másikra jött. Voltak előkészületek rá, nem utolsósorban a gazdasági fejlődés alapján. Erre jó példát kínál Kiebingen helység Tübingen közelében, amely Németország leginkább tanulmányozott faluja.²⁴ Egy erről a faluról szóló könyv bemutat egy férfit, aki az 1817-es éhínség alatt kivándorolt Magyarországra, majd 1843-ban visszatért és gazdasági újtó lett. Ugyanis Kiebingenben komlót termesztett. „Ezzel kezdetét vette egy aranylátszerű jelenség, amely a paraszti gondolkodást talán erősebben forradalmasította, mint a burgonya bevezetése. A komló megtörte a háromnyomásos gazdálkodás terményváltó ritmusát, és a pénz reményében az emberek feladták a régi rendet.” Új magatartásmódokat kellett elsajátítani, mert az embert a gazdaság rákényszerítette arra, hogy a régi horizont fölé tekintsen. „Úgy szemlélték a piacot, ahogy azelőtt a természetet.”²⁵

Ez a jelenség is úgy értelmezhető, mint a nemzetté váláshoz való hozzájárulás, mert az ember rákényszerült, hogy ügyeljen azokra a névtelen gazdasági összefüggésekre, amelyek korábban Kiebingen lakóinak életében nem voltak láthatóak. A parasztnak egy része tehát már kilépett régi életkereteiből, ami megkönnyítette nekik, hogy a forradalomban újszerű politikai viselkedési módokat sajátítsanak el.

Témánk szempontjából rendkívül lényeges, hogy a nemzeti dimenzióban gondolkodó szervezett forradalmi mozgalom társadalmi és térbeli kiterjedése 1848–49-ben messze menően a Német Szövetség nem osztrák részére korlátozódott. A forradalom első éve Ausztria német nyelvű részében csupán néhány várost érintett; a forradalom nagy hulláma pedig a Német Szövetségben 1849 áprilisától már csupán tisztán Ausztrián kívüli jelenség volt, mert a parlamenten kívüli forradalmi mozgalom a német Ausztriában 1848 októberében a véres bécsi forradalommal lezárult.²⁶

A kérdés a következő: hogyan interpretálható az összforradalmi folyamat a Német Szövetségben lezajló nemzetté válás fejlődése szempontjából? Értelmezésemet három pontban foglalom össze:

1. A frankfurti nemzetgyűlés kis többséggel hozott döntése a kisméretű nemzeti állam mellett, Ausztria nélkül, mutatja, hogy az a politikai elit, amely Frankfurtban összegyűlt, Ausztriát változatlanul a német nemzethez sorolta. A legtöbben csak kényszerűségből mondtak le a nagyméretű nemzeti államról és sokan remélték, hogy ez nem végleges.²⁷

2. Az a tény, hogy a széles parlamenten kívüli forradalmi mozgalom súlypontja egyértelműen a Német Szövetség nem osztrák részében volt és minden szervezeti forma, a demokratikus és a liberális egyaránt továbbra is messze elkerülte Ausztriát.²⁸ mutatja, hogy a német nemzetté válás társadalmi kiterjedése a 19. század első felében Ausztria határánál megállt. Kielezve a kérdést: a művelt elit tudatában még létezett az Ausztriát is magában foglaló német nemzet, a nemzeti tömegmozgalmak gyakorlatában azonban Ausztria már 1848–49-ben kivált a német nemzetből.

3. A német nemzeti mozgalom mindkét része, a nemzetgyűlésben tevékenykedő politikai elit és a parlamenten kívüli tömegmozgalmak egyaránt alábecsülték a Habsburg Monarchia politikai vezetésének erejét és akaratát a Monarchia csorbítatlan fennállásának és egyúttal Németországgal, a Német Szövetséggel való összekapcsolásának megőrzésére. A forradalom után meg kellett mutatkozni, vajon a Habsburg Monarchia találhat-e egy olyan utat, amely integrálhatná mégis a német nemzetté válás folyamatába anélkül, hogy a Monarchia államiságát veszélyeztetné. Természetesen a kérdés kissé retorikus, hiszen tudjuk rá a választ. De hogy az események miként vezettek az ismert vá-

laszhoz, Ausztria Németországból való kiválásához, társadalomtörténetileg még messze nincs megfelelően feltárva. Újra csak röviden utalhatunk a folyamat lényegére.

Visszatekintve a forradalom utáni évtized Habsburg politikájában alkalmasint két stratégiát különíthetünk el.²⁹ A Német Szövetségben Ausztria ismét átvette a reakció irányítását a reformmozgalmak lehetetlenné tételében. A Monarchiában magában ez a neoabszolutizmus kora volt, amely a nemzetiségek ellen irányuló centralizáció és olyan utólag megvalósított reformokkal való kombinációjaként jellemezhető, amilyeneket más német államok egy fél évszázaddal korábban már realizáltak vagy bevezettek. A kapcsolatot a német és a Habsburg belpolitika között csupán annyi volt, hogy mindkét területen parlament és alkotmány nélkül kormányoztak. Ezt az önkényuralmat a társadalom egyes részeinek participációs követeléseivel szemben a Habsburg Monarchia nem tarthatta fenn tovább. Amikor katonai gyengesége először a krími háborúban, majd Itáliában nyilvánvalóvá vált, fel kellett hagyni az abszolutizmussal. A Monarchiában alkotmányos kísérletek kezdődtek, amelyek senkit sem elégtettek ki; a Német Szövetségben 1859-ben lendületet vett a nemzetpolitika, amelyre Ausztria semmiképpen sem volt felkészülve. Az, hogy a két folyamat — azaz a neoabszolutista reformok veresége belül és a reformok blokádjának kudarca a Német Szövetségben — időben egybeesett, meggyengítette a Habsburg politikai vezetés pozícióját mindkét területen.³⁰ Ezt az összefüggést figyelembe kell tehát venni, ha a német fejlődésre szűkítjük le most az ábrázolást. A Habsburg Monarchia problémáinak ismerete nélkül ugyanis nem érthetnénk meg annak gyengeségét a német nemzeti politikában. De milyen volt Ausztria nemzetpolitikai helyzete a Közép-Európa jövőbeni formájáért vívott harcban a hatvanas években?

A német nemzettévalás gazdasági alapja még inkább, mint korábban Ausztria hátrányára tolódott el, mert a kisnémet területek gazdasági összefonódása az évszázad közepétől erősen előrehaladt. Poroszország gazdaságilag dominált és a hatvanas évek kezdetétől határozottan szegezte szembe Ausztriával a szabadkereskedelmet mint kereskedelempolitikai fegyvert. Ausztria gazdaságilag nem tudott szembeszállni, vagy legalábbis nem kísérelte ezt meg határozott módon.³¹

A Poroszország által uralt Zollverein sokkal fontosabb lett a német államok számára, semhogy Ausztriáért kockára tegyék. A Zollverein egyébként bürokratikus is összekapcsolta a tagállamokat, mert az államok vámhivatalnokokat cseréltek.³² Ausztria ebben az államhatárok feletti német bürokráciaszövetségben nem vett részt

Az 1859-től rohamosan előrehaladó politikai nemzettévalási folyamatban is Ausztria méginkább hátramaradt. Amióta pártok és egyéb érdekszervezetek alakultak ki, Ausztria általában minden, az egyes államok határai feletti kapcsolattól távol maradt vagy egészen a peremére sodródott. Az egyetlen kivételt a Reformegylet jelentette, de ez semmilyen módon nem tudott konkurálni a porosz orientációjú Nemzeti Egyesülettel — jellemző tünet, hová is irányította figyelmét a nemzeti nyilvánosság.³³ Bár a porosz alkotmánykonfliktus gátat vetett Poroszország nemzeti-politikai erejének, de Ausztria mégsem tudta kihasználni Poroszországnak ezt a sebezhető nemzetpolitikai pontját. Ugyanis a Habsburg Németország-politikai reformtervek mindig visszaretentek azon javaslatok elől, amelyeket éppen Bismarck, a porosz konfliktusminiszter kínált 1863-ban a nemzetnek: nemzeti parlamentet általános, demokratikus, férfi választójoggal.³⁴

Poroszország nemzetpolitikai fölénye a konfliktus idején éppen abban mutatkozik meg, hogy a konfliktus idején is engedélyezett nemzeti ünnepeket, így a tornászok és dalosok ünnepeit, ezeken olykor több mint 20 ezer ember vesz részt, hogy nyilvánosan kifejezze akarátát egy szabad német nemzetállam létrehozására.³⁵ Ezzel szemben

Ausztria megtiltotta, hogy a területén lévő torna- és dalos egyesületek csatlakozzanak a németországi szövetségekhez. Ezzel Ausztria folytatta azt a német nemzeti mozgalmótól való önelszigetelő politikát, amely már a 19. században is gyakorlata volt. Ausztria csak 1866 után vonta vissza ezt a tilalmat. De ez már túl késő volt ahhoz, hogy ezzel még nemzetpolitikájának híveket szerezhesen.

A fejlődés kulturálisan is Ausztria ellen dolgozott. A problémának ez az aspektusa eddig még kevésbé kutatott. Hogy itt csak egy tényezőre utaljunk: a hatvanas években politikailag megerősödő nemzeti mozgalom alapjában véve protestáns mozgalom volt. A német katolicizmus defenzív pozícióba került, nagy politikai hatóerejű össznémet offenzívára vagy esetleg egy nagynémet katolikus párt létrehozására nem mutatkozott képesnek. Ez is gyengítette Ausztria nemzetpolitikai pozícióját és erősítette Poroszországot. A kulturális „haladás” a protestantizmus, s ezzel egyúttal Poroszország mellé látszott szegődni. A protestánsok, mint például Heinrich von Treitschke, nem voltak restek ezt a nyilvánosság előtt hangoztatni.³⁶

Úgy tűnt, hogy nemzetpolitikailag minden Poroszország mellett, s Ausztria ellen hat. 1866-ban mégis minden nagy német állam katonailag Ausztria oldalán lépett hadba Poroszország ellen.³⁷ Ez a döntés azokra a határookra utal, amelyek a német nemzeti mozgalomban a politikai részvételi lehetőségek kiszélesedése ellenére még mindig érvényben voltak. A monarchiák hatalma még nem tört meg. Ők döntöttek háborúról és békéről, ellenükre egy német nemzetállam létrehozása nem volt lehetséges. Rosszul ítélik meg ezeket a tényeket az NDK-beli kollégák, amikor folyvást a forradalmi alternatívát emlegetik.³⁸ Hiszen a hatvanas években nem volt semmi esély forradalomra Németországban. A nemzeti mozgalom kénytelen volt az állami hatalom birtokosaival kooperálni. A Porosz Monarchia Bismarck vezetésével felkínált egy ilyen együttműködést, míg a Habsburg Monarchia nem. A Monarchiának ebben a döntésében visszatükröződik a nemzettévalás társadalomtörténeti folyamatának azon iránya, melyet itt nagy vonalakban felvázoltam. A politikai és a társadalmi nemzettévalás döntő tényezője Poroszország és nem Ausztria lett. De éppen társadalomtörténeti szempontból is kell hangsúlyozni, hogy ebből a társadalmi fejlődésből egyáltalán nem szükségszerűen jött létre 1871-ben a kisnémet nemzetállam. A nemzettévalásnak végbemenő társadalmi folyamata nélkül a Német Szövetségben és a Habsburg Monarchiában a kisnémet nemzetállam létrehozása nem lett volna lehetséges, de a döntés Ausztria kiválásáról Németországból végül Poroszország katonai győzelmének következtében született meg és mindenek előtt annak köszönhetően, amit Bismarck a diplomácia és a nemzetpolitika eszközeivel ebből a győzelemből kihozott.³⁹ A porosz—osztrák háború akkor másképp is végződhetett volna, így például a porosz állam területének megnövekedésével, önálló német nemzetállam kialakulása nélkül — ahogy azt a porosz király akarta.⁴⁰ Ha keresztül vihette volna akarátát miniszterével, Bismarckkal szemben, nem szükségszerűen szakadt volna meg a belső nemzettévalási folyamat. Ugyanis a gazdasági, szociális és kulturális integráció nemzetállami burok nélkül is folytatódhatott volna, éppen úgy, ahogy ilyen burok nélkül jött is létre. Egyáltalán nem „poszt nacionális ábránd”, mint ahogy Nipperdey⁴¹ gondolja, egy valamiképpen föderalista Németország, amelyet nemzetállami kapocs nem fűz össze, de összekötöttségben áll a Habsburg Monarchiával, hanem azokhoz az alternatívákhoz tartozott, amelyekkel a hatvanas években meg kellett birkóznia. Az a tény, hogy nem sikerült megvalósítani, még nem teszi pusztá ábrándképpé. Ha ma ezekre a történésekre emlékeztetünk, ez nem azt jelenti, hogy ezekben az eszmékben példaképe-

ket látunk a jövőre nézve, épp oly kevésbé, mint amennyire a Német Szövetség modellül szolgálhat az elkövetkezendőkre.⁴² Ha a közép-európai történelmi államalakulási folyamatokra emlékeztetünk, ezzel mégis hozzájárulhatunk a német újraegyesítéssel kapcsolatos aktuális vitákhoz, a majdani „Európa-ház” történelmi perspektívába való helyezéséhez, amely nemcsak egy német központosított államnak ad teret, hanem Európa közepén egy föderalisztikus államrendnek is.

(Fordította: Nagy Ildikó)

(Előadásként elhangzott 1989 szeptemberében Budapesten.)

Jegyzetek

- 1 Vö.: a különböző elszórt cikkeket összefoglaló legújabb áttekintést: *Erika Weinzierl*: Österreichische Nation und österreichisches Nationalbewußtsein. In: *Zeitgeschichte*, 17, 1989. 44–62.
- 2 *Deutsche Geschichte in zwölf Bänden*. 4. Die bürgerliche Umwälzung 1789–1871. Német történelem tizenkét kötetben. Negyedik kötet: Die bürgerliche Umwälzung 1789–1871. Szerzői kollektíva: *Waltherr Schmidt* és mások, Berlin (NDK) 1984. Licenckiadás: Köln, 1984. 469.
- 3 *Thomas Nipperdey*: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München, 1983. 785.
- 4 Uo. 792.
- 5 *Hans Ulrich Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. Második kötet: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen „Deutschen Doppelrevolution“ 1815–1845/49. München, 1987.
- 6 Berlin, 1985.
- 7 Nem a kisméret álláspont szellemében íródtak az „Oldenbourg Grundriss der Geschichte” c. sorozat kötetei. *Dieter Langewiesche*: *Europa zwischen Restauration und Revolution 1815–1849*. München, 1989². *Lothar Gall*: *Europa auf dem Weg in die Moderne 1850–1890*. München, 1989. Ausztria kiemelkedő szerepét a német történelemben hangsúlyozza lelkesen; *Karl Dietrich Erdmann*. *Die Spur Österreichs in der deutschen Geschichte. Drei Staaten, zwei Nationen, ein Volk?* c. munkájában. Zürich, 1989. Erdmann szerint a német történelem három államban (NDK, NSZK, Ausztria) és két nemzet (a német, azaz az NDK és az NSZK, valamint az osztrák) keretei között zajlott. A nép fogalmát nem definiálja, s nem derül ki, hogy az osztrák népesség a német néphez tartozik-e.
- 8 *James J. Sheehan*: What is German History? Reflections on the Role of the Nation in German History and Historiography. In: *Journal of Modern History*, 53, 1981. 1–23.
- 9 *Peter J. Katzenstein*: *Disjoined Partners. Austria and Germany since 1815*. Berkeley, 1976.
- 10 Jó áttekintést nyújtanak a következő kötetek: *Heinrich August Winkler* (Szerk.): *Nationalismus, Königstein*, 1978; *John Breuilly*: *Nationalism and the State*. Manchester, 1982.; *Hans Mommsen*: *Nation und Nationalismus in sozialgeschichtlicher Perspektive*. In: *Wolfgang Schieder–Volker Sellin* (Szerk.) *Sozialgeschichte in Deutschland*. 11. kötet, Göttingen, 1986. 162–185.; *Irmline Veit-Brause*: *The Historian and National Identity*. In: *The Australian Journal of Politics and History*, 1988. 44–53.; *Otto Dann* (Szerk.) *Nationalismus und sozialer Wandel*. Hamburg, 1978.; *Dieter Langewiesche*: „Nation” und „Nationalstaat”. Zum Funktionswandel politisch-gesellschaftlicher Leitideen in Deutschland seit dem 19. Jahrhundert. In: *Friedrich W. Busch* (Szerk.): *Perspektiven gesellschaftlicher Entwicklung in beiden deutschen Staaten*. Oldenburg, 1988. 173–182.; *Peter Alter*: *Nationalismus*. Frankfurt, 1985.
- 11 Félvezet alapvető: *Eberhard Kolb* (Szerk.): *Europa vor dem Krieg von 1870*. München, 1987.; *Uő.*: *Der Weg aus dem Krieg. Bismarcks Politik im Krieg und die Friedensbahnung 1870/71*. München, 1989.; *Josef Becker–Andreas Hillgruber*: *Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 1983.
- 12 *Wolf D. Gruner* ezt lebecsüli: *Die deutsche Frage. Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800*. München, 1985. Gruner azonban jó történelmi érzékkel száll síkra amellett, hogy a „német kérdés”-t ne korlátozzuk a kisméret nemzetállamra.
- 13 A reformra vö. *Elisabeth Fehrenbach*: *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongreß*. München, 1986²; *Reinhard Koselleck*: *Preußen zwischen Reform und Revolution*. Stuttgart, 1981³; *Barbara Vogel* (Szerk.): *Preußische Reformen 1807–1820*. Königstein, 1980.; *Helmut Berding–Hans-Peter Ullman*: *Deutschland zwischen Revolution und Restauration*. Königstein, 1981.; *Kurt von Raumer–Manfred Botzenhart*: *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. Deutschland um 1800: Krise und Neugestaltung 1789–1815*. (Handbuch der deutschen Geschichte 3/1.). Wiesbaden, 1980.; *Hans-Ulrich Wehler*: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*. 1. kötet: *Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700–1815*. München, 1987.

- 14 Vö.: mindenekelőtt *Barbara Vogel*: Allgemeine Gewerbefreiheit. Die Reformpolitik des preußischen Staatskanzlers Hardenberg (1810—1820). Göttingen, 1983.
- 15 Vö.: *Christoph Sachße—Florian Tennstedt*: Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland. Vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg. Stuttgart, 1980.
- 16 A délnémet államokban csak röviddel a birodalom alapítása előtt (1868—1870) engedélyezték ezt törvényesen. Vö.: *Klaus-Jürgen Matz*: Pauperismus und Bevölkerung. Die gesetzlichen Ehebeschränkungen in den süddeutschen Staaten während des 19. Jahrhunderts. Stuttgart, 1980.
- 17 Korlátozott mértékben érvényes ez a porosz vidéki Landtagokra is. Vö.: *Herbert Obenaus*: Anfänge des Parlamentarismus in Preußen bis 1848. Düsseldorf, 1984. Ez a kötet éppúgy, mint a következő Brandt könyv a sokkötetes Handbuch der Geschichte des deutschen Parlamentarismus sorozat része. Gerhard A. Ritter (Szerk.): Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. *Hartwig Brandt*: Parlamentarismus in Württemberg 1819—1870. Düsseldorf, 1987.
- 18 Vö.: *Dieter Langewiesche*: Der deutsche Frühliberalismus und Uhländ. In: Hermann Bausinger (Szerk.): Ludwig Uhländ. Dichter-Politiker-Gelehrter. Tübingen, 1988. 135—148.
- 19 Informatív áttekintés: *Clive H. Church*: Europe in 1830. Revolution and Political Change. London, 1983.; vö. továbbá *Alan Sked*: The Metternich System, 1815—1848. In: *Uő.* (Szerk.): Europe's Balance of Power 1815—1848. London, 1979. 98—121.
- 20 A reformmozgalmaktól való sikeres védekezés társadalomtörténeti előfeltételeit a Német Szövetség más államainak a határáig eddig még alig kutatták. Ezekhez az előfeltételekhez tartoznak a gazdasági elmaradottság és az ausztriai városok csekélyebb száma, hiszen a reformmozgalmak a Német Szövetségben polgári-városi mozgalmak voltak. Ezeket a feltételeket kísérli meg analizálni *Dieter Langewiesche*: Liberale Traditionen im deutschen Südwesten. In: Baden-Württemberg. Politische Traditionen- Herausforderungen der Gegenwart. Hans-Georg Wehling (Szerk.) 1990.
- 21 Vö.: *Dieter Düding*: Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland (1808—1847). Bedeutung und Funktion der Turner- und Sängervereine für die deutsche Nationalbewegung. München, 1984.; *Dieter Langewiesche*: „... für Volk und Vaterland kräftig zu wirken...“. Zur politischen und gesellschaftlichen Rolle der Turner zwischen 1811 und 1871. In: Ommo Grupe (Szerk.): Kulturgut oder Körperkult? Sport und Sportwissenschaft im Wandel. Tübingen, 1990. 22—61.; *Sylvia Paetschek*: Frauen und Dissens. Frauen im Deutschkatholizismus und in den freien Gemeinden 1841—1852. (Diss. phil Hamburg, 1988.) Göttingen, 1990.
- 22 Vö. pontosabban: *Dieter Langewiesche*. Die Agrarbewegungen in den europäischen Revolutionen von 1848. In: Wege in die Zeitgeschichte. Festschrift zum 65. Geburtstag von Gerhard Schulz Jürgen Heideking—Gerhard Hufnagel—Franz Knipping (Szerk.) Berlin, 1989. 275—289. A legjobb újabb összefoglaló munka a forradalomról az újabb szakirodalomból: *Wolfram Siemann*: Die deutsche Revolution von 1848/49 Frankfurt, 1985. Kiváló helytörténeti tanulmány a forradalmi folyamat mindkét szintjéről: *Michael Wettengel*: Die Revolution von 1848/49 im Rhein-Main-Raum. Politische Vereine und Revolutionsalltag im Großherzogtum Hessen, Herzogtum Nassau und in der Freien Stadt Frankfurt. Wiesbaden, 1989.
- 23 Vö.: *Langewiesche*: Agrarbewegungen (22. jegyzet) c. tanulmánya mellett igen alapvető munka: *Manfred Gailus*: Straße und Protest. Sozialer Protest in den deutschen Staaten unter besondere Berücksichtigung Preußens an der Schwelle zur industriell-kapitalistischen Gesellschaft (1847—1849). Disszertáció, Technische Universität, Göttingen, 1990.
- 24 Vö.: *Albert Ilien—Utz Jeggle*: Leben auf dem Dorf. Opladen, 1978.; *Wolfgang Kaschuba—Carola Lipp*: Dörfliches Überleben. Zur Geschichte materieller und sozialer Reproduktion ländlicher Gesellschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Tübingen, 1982.; *Utz Jeggle*: Kiebingen — Eine Heimatgeschichte. Zum Prozeß der Zivilisation in einem schwäbischen Dorf. Tübingen, 1977.
- 25 *Jeggle*: Kiebingen. 241.
- 26 Vö.: mindenekelőtt *Wolfgang Häusler*. Von der Massenarmut zur Arbeitsbewegung. Demokratie und soziale Frage in der Wiener Revolution von 1848. Wien, 1979.
- 27 Vö.: *Günter Wollstein*: Das „Großdeutschland“ der Paulskirche Düsseldorf, 1977.; *Uő.*: Mitteleuropa und Großdeutschland-Visionen der Revolution 1848/49. Nationale Ziele in der deutschen Revolution. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Die deutsche Revolution von 1848/49. Darmstadt, 1983. 237—257.
- 28 Vö.: *Manfred Botzenhart*: Deutscher Parlamentarismus in der Revolutionszeit 1848—1850. Düsseldorf, 1977. *Dieter Langewiesche*: Die Anfänge der deutschen Parteien. Partei, Fraktion und Verein in der Revolution von 1848/49. In: Geschichte und Gesellschaft, 4, 1978, 324—361.; *Heinrich Best*: Interessenpolitik und nationale Integration 1848/49. Göttingen, 1980.

- 29 Alapvető munkák ehhez: *Harm-Hinrich Brandt*: Der österreichische Neoabsolutismus. Staatsfinanzen und Politik 1848—1860, két kötet, Göttingen, 1978. Vö.: tömör, precíz elemzés. *Uő.*: Liberalismus in Österreich zwischen Revolution und großer Depression. In: Dieter Langewiesche (Szerk.): Liberalismus im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. Göttingen, 1988.
- 30 Vö.: Heinrich Lutz—Helmut Rumpler (Szerk.): Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Wien, 1982.
- 31 Vö. mindenekelött *Wolfgang Zorn*: Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Zusammenhänge der deutschen Reichsgründungszeit (1850—1879). In: Helmut Böhme (Szerk.): Probleme der Reichsgründungszeit 1848—1879. Köln, 1968, 296—316.; *Helmut Böhme*: Deutschlands Weg zur Großmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848—1881. Köln, 1972².
- 32 *Hans-Werner Hahn*: Geschichte des Deutschen Zollvereins. Göttingen, 1984. 133.
- 33 Vö. *Schlomo Na'aman*: Der deutsche Nationalverein. Die politische Konstituierung des deutschen Bürgertums 1859—1867. Düsseldorf, 1987.; *Willy Real*: Der Deutsche Reformverein. Großdeutsche Stimmen und Kräfte zwischen Villafranca und Königgrätz. Lübeck, 1966.
- 34 Vö. a következő két monumentális Bismarck-életrajzot: *Lothar Gall*: Bismarck. Der weiße Revolutionär. Frankfurt, 1980.; *Ernst Engelberg*: Bismarck. Urpreuße und Reichsgründer, Berlin, 1985. (kelet- és nyugat-német kiadásban egyaránt megjelent).
- 35 Vö. Dieter Düding—Peter Friedmann—Paul Münch (Szerk.): Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg. Reinbeck bei Hamburg, 1988.
- 36 Vö. *Dieter Langewiesche*: Liberalismus in Deutschland. Frankfurt, 1988. 180—187.
- 37 Vö. *Richard Dietrich* áttekintését (Szerk.): Europa und der Norddeutsche Bund. Berlin, 1968.
- 38 Vö. *Dieter Langewiesche*: „Revolution von oben?“ Krieg und Nationalstaatsgründung in Deutschland. In: *Uő.* (Szerk.) Revolution und Krieg. Zur Dynamik historischen Wandels seit dem 18. Jahrhundert. Paderborn, 1989, 117—133. A megfelelő szakirodalommal.
- 39 Vö. *Kolb*: Weg aus dem Krieg. (II. jegyzet).
- 40 Vö. *Gall*: Bismarck. (34. jegyzet), 373. skk. II.
- 41 Vö. Deutsche Geschichte. (3. jegyzet), 792.
- 42 *Gruner*: (12. jegyzet) úgy tűnik, ezt elfogadja.